

A TERMÉKENYSÉG VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A LEGUTÓBBI NYOLC ÉVTIZEDBEN¹

SZUKICSNÉ SERFŐZŐ KLÁRA

A termékenység, a nők szülési kedve, hajlandósága vizsgálatának fontosságát nem szükséges hosszan ecsetelni, hiszen a szülőképes korú nők számával együtt a születésszámon keresztül a népességszám, népességösszetétel egyik meghatározója. A demográfiai jelenségek közül mind a közgondolkodásban, mind a tudományos életben hosszú ideig kiemelt figyelmet kapott. A vizsgált időszak során fel-fellobbanó népesedési viták egyik domináns eleme, gondolkunk csak a két világháború közötti egyke problémájára vagy a hatvanas évek „kicsi vagy kocsi” vitájára. Ugyanakkor az e téren bekövetkezett nagymértékű változások nyomán a szakemberek is elméletek sokaságával igyekeztek és igyekeznek fényt deríteni a befolyásoló tényezőkre, a változás mögötti okokra.

A tanulmány alapvetően a termékenység hosszú távú trendjeit mutatja be népmozgalmi adatok alapján, majd a népszámlálások adatait felhasználva egy kiválasztott ismérvtől – az iskolai végzettség – alapján kitér a nők termékenységi magatartásának különbségeire, illetve foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a nők iskolázottságának növekedése és a házassági, családalapítási szokásokban bekövetkezett változások milyen hatást gyakoroltak a termékenység szintjére. Az utóbbi megközelítés azért fontos, mert lehetőséget ad az egyes csoportok magatartásváltozásából és az összetételváltozásból adódó hatások megkülönböztetésére, hiszen más jellegű tényezők állnak mögöttük.

A születési arányszám alakulása

A Trianontól napjainkig tartó időszak önmagában is nagyon hosszú, de a folyamat természete miatt érdemes egy röpké pillantást vetni az előzményekre. A nyers élveszületési arányszám – az 1000 lakosra jutó élveszületések száma – csökkenése az 1880-as évek derekán indult meg 45‰ körüli értékről, a századforduló előtti években 40‰ alá süllyedt (*Acsádi-Klinger*, 1965). A századfor-

¹ Készült a „Kárpát-medence népe a Millenniumon” c. 2000. november 9–10-i konferencián elhangzott előadás alapján.

duló óta történt változásokat az *I. ábrán* láthatjuk. Tehát a csökkenő tendencia – némi közbeeső stagnálás után – tovább folytatódott, az I. világháború kitörésekor az arányszám értéke 34‰ volt. A háború évei alatt évente átlagosan 125 ezerrel kevesebb gyermek született, az élveszületési arányszám 1918-ban 16,3‰-kel érte el mélypontját. A háborút követően fellendült a házassági és a születési mozgalom, néhány évig viszonylag magas volt a születési arányszám, de a háború előtti szintet már nem érte el. Legmagasabb értéke 1921-ben 31,8‰ volt.

A termékenység XIX. század nyolcvanas éveiben megkezdődött csökkenő tendenciája – kisebb ingadozásokkal – továbbra is érvényesült. A csökkenés mértékét tekintve kiemelkedő a harmincas évtized első fele. Néhány év alatt ötödével esett vissza az arányszám értéke, amiben a világgazdasági válság, a megnehezülő körülmények is szerepet játszottak. Bár az utána következő éveket a visszaesés megtorpanása, a stagnálás jellemezte, *a húszas, harmincas években a születési arányszám összességében 40%-kal lett alacsonyabb, s ez a tartós, nagymértékű csökkenés egyértelműen jellemző a két világháború közötti időszakra.*

A születési arányszám csökkenő tendenciája nem számított unikumnak, a többi európai ország fejlődését is ez jellemezte, legfeljebb a csökkenés mértéke tartozott a magasabbak közé. Ennek következtében az ország *első világháború előtt még magasnak számító élveszületési arányszáma a harmincas évek vége felé már inkább az alacsonyabbak közé tartozott.*

Ezeket a változásokat részben a gazdaság és társadalom modernizációs váltoásaival – a nem mezőgazdasági foglalkoztatás növekedésével, a városi népesség arányának növekedésével, az iskolai végzettség emelkedésével, a nők foglalkoztatásának növekedésével –, részben a világgazdasági válság hatásával magyarázhatjuk. A válság eltérően érintette a különböző társadalmi osztályokat, rétegeket, amelynek következtében a termékenység társadalmi differenciái tovább növekedtek (*Andorka, 1987*). A szellemi réteg és az egyénileg gazdálkodó parasztok gyermekszáma évtizedről évtizedre meredeken csökkent, és a nem mezőgazdasági munkásság egyes rétegeiben is megindult a csökkenés, a mezőgazdasági munkásság élveszületési arányszáma azonban megmaradt a századforduló körüli szinten. Ezeket a különbségeket a rétegek életkörülményeivel és aspirációival jól indokolhatjuk. A társadalom nagy többségében kialakult egy olyan érték- és normarendszer, amely a kisszámú gyermeket tartotta kívánatosnak.

A második világháború nem okozott olyan jellegű születéskieséseket, mint az első, s az utána következő időszakban sem történt látványos emelkedés. A görbe képe alapvetően az ötvenes évektől változott meg. *Az élveszületések aránya hullámszerűen alakult.* Az ötvenes évek elején megindult születésszám csökkenés a kormányzat figyelmét a népesedés kérdéseire irányította. A népeség szaporodásával kapcsolatos intézkedések azonban a szándékolt komplex

megközelítés ellenére – a szükséges feltételek hiányában – nem lehettek kielégítőek, s így a büntetőjogszabályok kerültek előtérbe (Vukovich, 1996). A meglévő abortusztilalom korábinál szigorúbb betartatása hozta létre az *1954-es születési hullámhegyet*. Ekkor *20%-kal több* gyermek született, mint két évvel korábban, de az 1954-et megelőző és követő években is magas volt a születések száma. Mintegy *húsz évvel később ez a csúcs* a születési arányszámok alacsonyabb szintjén ugyan, de *megisméltódott*. Ebben szerepe volt a születéseket ösztönző népesedéspolitikai intézkedéseknek, illetve annak a ténynek, hogy ekkor értek szülőképes korba a korábban említett nagy létszámú kohorszok.

A születések arányának gyors megugrását mindkét esetben egy nyolc-kilenc évig tartó csökkenési folyamat követte, amelynek következtében a csúcsok még markánsabban kiemelkedővé váltak. Az 1954-es csúcs után a *mélypont 1962-ben* következett be. Ez alatt az időszak alatt *a születési arányszám 44%-kal esett vissza, s 12,9-es értékével világviszonylatban a legalacsonyabbnak számított* (Kamarás, 1997). A születések szempontjából ez azt jelentette, hogy 1962-ben 93 ezerrel kevesebb gyermek született, mint 1954-ben.

Az 1954-es csúcs egy kényszerítő jellegű beavatkozás nyomán alakult ki, az utána következő visszaesésben hasonlóképpen szerepe van e rendelkezés vis??szavonásának, az abortusz liberalizálásának, de az alapvetően csökkenő trend mögött a *lezajlott társadalmi-gazdasági változásokat, s ennek nyomán a családdal, gyermekkel, munkával kapcsolatos érték- és normamódosulásokat* kereshetjük. A változások közül is ki kell emelni a nők tömeges munkába állását, képzettségi szintjük növekedését.

A születések számának növelésére irányuló törekvések is a megoldást a nők anyai és munkavállalói szerepe összeegyeztetésének könnyebbítésében vélték megtalálni a gyés bevezetésével. Ennek nyomán némileg emelkedett az élveszületések aránya, de a kezdeti kis növekedést stagnálás követte. 1973-ban újabb ösztönző intézkedéseket vezettek be, és egy kissé szigorították az abortuszt is, amelynek következtében alakult ki a görbének – a már említett – második csúcsa. A csúcs utáni csökkenés időszaka a korábbihoz hasonló volt, mértéke azonban némileg mérsékeltebb. *1984. évi 11,8%-os érték* jelentette a görbe akkori minimumát, amely *több mint egyharmaddal volt alacsonyabb a csúcshoz képest*.

Az *1985-ben bevezetett gyed*, amely a képzetesebb, jobban kereső nők szüleit is ösztönözni kívánta, megállította az élveszületési arány csökkenését, s lényegében *1991-ig stabilizálta* azt. Az utána következő években egészen 1999-ig az élveszületési arányszám további csökkenésének vagyunk tanúi. Közel *negyedével lett alacsonyabb az értéke, s az 1999. évi 9,4% alacsonyabb az eddigi minimumoknál*. Az időszak intézkedései közül meg kell említeni az 1995-ben elfogadott ún. „Bokros csomag”-ot, amely egy korábban biztosnak hitt, a gyermekszülést, -nevelést elősegítő, támogató rendszerhez nyúlt hozzá. Megszüntette a gyedet, jövedelemtől tette függővé a családi pótlékot, gyest. A

jelenlegi Kormány ilyen jellegű intézkedései már más szemléletet tükröznek, lényegében megtörtént a családtámogatási rendszer helyreállítása. Az intézkedések bevezetése óta azonban még nem telt el olyan hosszú időszak, hogy ennek hatását megalapozottan elemezni lehessen. A születések számának 2000-ben tapasztalt kismértékű emelkedése azonban némi reményre adhat alapot.

A születési arányszám értéke függ a népesség korösszetételétől, s az ennél valamivel finomabb mutató, az általános termékenységi arányszám is tartalmazza ezt a hatást. Ezért az időszak termékenységének alakulását a továbbiakban egy olyan mutatóval jellemezzük, amely mentes ettől.

A teljes termékenységi arányszám

A teljes termékenységi arányszám azt mutatja meg, hogy egy nő az adott évi termékenységi feltételek mellett élete folyamán hány gyermeknek adna életet. Ebben az esetben az 1920 előtti évekre csak a népszámlálás időpontjaira vonatkozóan vannak adataink, s a II. világháború idején is megszakad a görbe. Ennek ellenére első ránézésre – az I. világháború születéskiesésétől eltekintve – az élveszületések arányszámához nagyon hasonló képet láthatunk (*I. ábra*). Ennek oka lényegében az, hogy mindkét mutató a naptári éves változásokat tükrözi vissza, s érzékenyen reagál a szülések időzítéséből adódó hatásokra. Tehát az alapvetően tartósan csökkenő trend mellett ugyanúgy megtaláljuk az 1954, illetve 1975 körüli csúcsokat, illetve az ezeket követő visszaeséseket, amelyek a görbe jellegzetes képét adják.

A századfordulón a teljes termékenységi arányszám értéke még 5,32 volt, mely a húszas évek elejére 3,8-ra csökkent. Különösen az időszak második felében gyorsult fel a folyamat. A húszas évek közepétől egy évtizedig folytatódik a csökkenés. 1936-ban a termékenységi arányszám értéke már csak 2,42. A harmincas években a népesség jelentős részének gyermekszáma már nem érte el az egyszerű reprodukció szintjét, az igen magas termékenységű mezőgazdasági munkásság, amely az akkori társadalom kétötödét tette ki, egy ideig azonban pótolta még ezt a hiányt (*Andorka, 1987*). Érdemes megemlíteni, hogy 1940–1941-ben némileg magasabb termékenységi arányszámnál (2,48) az akkori halandósági viszonyok mellett a nettó reprodukciós együttható 1 alá került. Tehát az adott évi kor szerinti termékenységi és halandósági arányszámok állandósulása mellett a lánygyermek száma nem érte volna el a szülő női generáció létszámát. *A nettó reprodukciós együttható tartósan 1958-tól került 1 alá, s az 1974–1977 közötti éveket kivéve tartósan ott is maradt. Ez a hosszú ideje tartó, egyszerű reprodukciót nem biztosító termékenység népességfejlődésünk egyik sajátossága.*

Visszatérve a teljes termékenységi arányszám alakulására, az 1954-es csúcsonál 2,97 volt az értéke, s az 1962-es mélypontnál pedig 1,79-re esett vissza. A

következő hullámhegy – az alacsony szintből adódóan – már nem emelkedik ilyen magasra, 1975-ben 2,38-cal éri el tetőpontját, s visszaesését az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek elejéig lényegében az 1962. évi akkori minimum értéken, illetve némileg felette sikerült stabilizálni. 1992-től azonban ismét folyamatosan csökken a teljes termékenységi arányszám. 1999-ben értéke 1,29 – az eddigi magyarországi minimum –, s *állandósulása esetén minden második nő eggyel kevesebb gyermeket szülne, mint az évtized kezdetén. A születések száma mintegy 40%-kal marad el az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől.*

A teljes termékenységi arányszám, illetve a születési arányszám bemutatott tendenciáinak hasonlósága ellenére érdemes ismét felhívni a figyelmet arra, hogy az utóbbi a korösszetétel változás hatását is tartalmazza, s így, különösen hosszabb távon, eltérések lehetnek a két mutatószám alakulása között. A görbe jellegzetes változásai közül kettőt emelnénk ki. A 90-es években a teljes termékenységi arányszám nagyobb mértékű visszaesést jelez, mint az élveszületési arányszám. A korösszetétel változás, a termékeny korosztályok arányának növekedése a termékenység visszaesésének egy részét elfedte. Az 1975-től 1984-ig tartó időszakban pedig ennek éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, a korösszetétel változás még inkább felerősítette a folyamatot.

A teljes termékenységi arányszám kilencvenes évekbeli visszaesése nem magyar sajátosság, az átmeneti országok mindegyikét jellemzi (*II. ábra*). A csökkenés mértékét sem tekinthetjük kiemelkedőnek, hiszen közel 30%-os visszaesés következett be hazánkon kívül Ukrajnában, Romániában és Lengyelországban is. A többieknél pedig még nagyobb mértékű volt a változás. Sajátosnak tekinthetjük azonban a változások bekövetkezésének időszakát. Magyarországon kívül mindenhol az évtized első felében, tehát közvetlenül a rendszerváltozást követő időszakban történt a csökkenés döntő része. Nálunk a csökkenés jobban megoszlott, 1995 után az üteme még némileg fel is erősödött. Ennek következtében változott meg helyzetünk, hiszen az évtized közepén még úgy látszott, hogy a termékenység visszaesését tekintve még nálunk a legjobb a helyzet az átmeneti országok közül. Ebben feltehetően szerepe volt az akkor még változatlanul működő, a gyermekszülést, -nevelést támogató rendszernek. Az 1995 utáni változások kapcsán pedig gondolnunk kell az e téren bekövetkezett módosításokra, a megváltozott szemléletre.

A termékenység ilyen nagymértékű visszaesése a többi európai ország közül csak Svédországban következett be, kisebb visszaesések viszont máshol is előfordultak, de az országok zömét inkább a stagnálás jellemezte a kilencvenes években. Az 1998. évi adatok alapján Izland és Írország termékenysége 2 körüli értékével viszonylag magasnak számít, 1,6–1,8 között van Norvégia, Franciaország, Dánia, Finnország, Nagy-Britannia, Hollandia. A skála másik végén pedig Spanyolország áll 1,15-tel. A volt szocialista országok közül Lettország és Bulgária, illetve a korábbi NDK termékenysége még ennél is alacsonyabb, de a

többi ilyen ország is az alacsony termékenységűekhez tartozik. Az évtized kezdetén ezek az országok európai viszonylatban még többnyire magas termékenységűnek számítottak. Jelenleg Lengyelország teljes termékenységi arányszáma a legmagasabb (1,43) közülük. Termékenységi szintünk Romániáéval, illetve Ausztriáéval és az egyesített Németorszáéval azonos.

Kor szerinti termékenységi arányszámok

A termékenység hosszú távú trendjének bemutatása után nézzük meg, hogy milyen különbségek vannak az egyes korcsoportok termékenységének alakulásában, illetve hogyan változott szerepük az időszak során (*III. ábra*).

A 20–24 és 25–29 évesek magatartásának meghatározó jellege az egész időszak során érvényesül, s így nem csoda, hogy e korcsoportok görbéi a teljes termékenységi arányszám görbéjének jellegzetességeit – csökkenő trend, hullámhegyek, -völgyek – mutatják. Alacsonyabb szinten a 30–34 éveseknél is ezt találjuk. Ugyanakkor a különböző korcsoportok görbéi hol eltávolodnak, hol közelednek egymáshoz, sőt metszik egymást – jelezve a korcsoportok eltérő magatartásváltozását.

A két világháború közötti termékenységcsökkenés a 15–19 éveseket kivéve mindegyik korcsoportot érintette. *A korcsoport idősödésével egyre nagyobb mértékben csökkent a termékenységük.* A legidősebbeké kevesebb, mint felére esett vissza, de még a 20–24 éveseké is közel ötödével csökkent. A 25–29 évesek nagyobb termékenységcsökkenése következtében itt kezd eltávolodni egymástól e két korcsoport, s hosszú-hosszú évtizedeken keresztül érvényes volt, hogy *a legtermékenyebb korcsoport a 20–24 éveseké.* A századfordulón még nem így volt, de ami még ennél is sokkal fontosabb, az 1990-es években megindult termékenységcsökkenés időszakában a 20–24 évesek termékenysége sokkal gyorsabb ütemben csökkent, mint a 25–29 éveseké. Így fokozatos közeledés után *1995-ben megfordult a helyzet, s a 25–29 évesek termékenysége egyre nagyobb mértékben meghaladja a 20–24 évesekét.* Ugyanezen időszakhoz kapcsolódóan kell megemlíteni, hogy 30–34 éves korcsoportban némi emelkedés tapasztalható. A szülések későbbi életkorra halasztása következtében *az anyák átlagos életkora első gyermekük születésekor 1,7 évvel emelkedett a kilencvenes években, a házasságban pedig több mint két évvel.* A nők jelenleg 24,7 éves korukban szülik meg első gyermeküket. Ez általában 0,5–1,5 évvel magasabb, mint a többi volt szocialista országban, ugyanakkor a nyugat-európai országok többségében ez az életkor már 27–28 évre tolódott ki. Ennek a folyamatnak a folytatódására nálunk is számítani lehet.

Visszatérve a korcsoportos termékenységi arányszámok alakulására, a 15–19 évesek termékenységével kapcsolatban nemcsak annak a két világháború közötti viszonylagos stabilitását kell észrevennünk, hanem a 30–34 és a 35–39

évesek termékenységének nagyarányú visszaesése következtében relatív helyzetük, termékenységet befolyásoló szerepük változását. A két világháború között termékenységük még messze az említett korcsoportoké alatt maradt. Az ötvenes évek közepétől a 35–39 évesekénél lett magasabb, majd a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig a 30–34 évesekéhez volt hasonló. Változást az 1973-as népesedéspolitikai intézkedések hoztak. *A fiatalabbakra nagyobb mértékben, tartósabban hatottak az intézkedések*, termékenységük egyértelműen meghaladta a 30–34 évesekét. Az ismételt *fordulópont 1989-ben* következett be a 15–19 évesek nagymérvű, folyamatos termékenység-csökkenése, illetve a 30–34 évesek termékenységének már említett emelkedése, stabilizációja következtében. A korcsoportok szerepének ez a módosulása is a *szülések későbbi időpontra tolódását* jelzi.

A korcsoportok termékenységének hullámszerű alakulása miatt nem könnyű a II. világháború utáni változásokat jellemezni, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy melyik szakaszról van szó. Mégis, ha a hosszú távú tendenciákra vagyunk kíváncsiak, a hullámhegyeken, -völgyeken túl, ebben az időszakban is alapvetően a *termékenység csökkenő tendenciája* rajzolódik ki *minden korcsoportban*. A 25–29 évesek termékenysége jelenleg kétharmada a II. világháború utáninak, náluk esett vissza a legkevésbé. Az e korcsoportnál idősebbeknél pedig az életkor előrehaladtával egyre nagyobb mértékben csökkent. Ebben lényegében semmi meglepő nincs, folytatódott a két világháború közötti tendencia. A legidősebbek termékenysége töredékére, a 35–39 éveseké pedig egyharmadára csökkent a félévszázad során. Az, ami viszont újdonságnak számít, s amit más összefüggésben már érintettünk, a *20–24 és 15–19 évesek termékenységének nagymérvű változása*. Főként az utóbbi időszakban bekövetkezett magatartás módosulásuk következtében *jelenlegi termékenységük még a felét sem éri el, illetve alig több, mint a fele a korábbiaknak*.

Házasságon kívüli születések aránya

Ugyancsak az utóbbi időszak változásai közé tartozik a házasságon kívüli szülések arányának emelkedése. A két világháború közötti időszakban 8–9% volt az arányuk. Kis ingadozások ezen a perióduson belül is előfordultak, de a mai változások fényében ezek nem voltak jelentősek. A húszas évek elején, amikor a házasságkötések megnövekedtek, 7,4–7,6%-ra csökkent az arányuk, s maximumát a gazdasági válság végére érte el 9,7%-kal (Acsády–Klinger, 1965). Ez nemzetközi viszonylatban közepesnek számított. A hatvanas-hetvenes években 5–6% körül stabilizálódó érték a hetvenes évek végén kezdett el lassan, majd fokozódó ütemben növekedni. 1990-ben elérte a 13,1%-ot, s jelenleg már az élveszületések 28%-a házasságon kívül történik. Ez mindenképpen a *közgondolkodás házassággal, gyermekvállalással kapcsolatos változá-*

sára utal. *A folyamat nem a rendszerváltozással kezdődött, de kétségkívül felgyorsult utána.*

A házasságon kívüli szülések aránya mindig is a 15–19 évesek között volt a leggyakoribb, ma kétharmaduk így szül (*IV. ábra*). A többi korcsoport tekintetében nem ilyen egyértelmű a kép. A két világháború között a 15–19 évesek után a 20–24 évesek szültek leginkább házasságon kívül. Ez az 1960-as évek óta nem jellemző, inkább az idősebbek, a 40–49 évesek, illetve a 35–39 évesek szülnek ily módon. A legalacsonyabb arányt a 25–29 évesek korcsoportjában tapasztalhatjuk, majd hosszú ideig a 20–24 évesek követték őket. E korcsoport magatartása azonban – különösen a kilencvenes években – kiemelkedően gyors ütemben változott, aminek következtében ma lényegében ugyanolyan arányban (31%) szülnek házasságon kívül, mint a legidősebbek. Ugyancsak közeledett egymáshoz a 25–29 és 30–34 évesek magatartása is, mivel ebben az esetben is a fiatalabbaknál volt nagyobb a változás. A 25–29 évesek ötöde szül házasságon kívül.

A házasságon kívüli szülések fiataloknál bekövetkezett igen jelentős aránynövekedésének azonban nemcsak abból a szempontból van jelentősége, hogy közelebb került az egyes korcsoportok magatartása egymáshoz, azaz a házasságon kívüli szülés korcsoporttól függetlenül viszonylag *gyakori jelenséggé vált*, hanem talán még ennél is fontosabb az, hogy *a termékenység szintjét dominánsan alakító korcsoportok magatartásváltozásáról van szó*. 1999-ben az élveszületések 32,4 %-a származott a 20–24 éves anyáktól, és 34,6 %-a a 25–29 évesektől

Nemzetközi összehasonlításban helyzetünk *közepesnek* tekinthető. Ezen a téren nagyon tarka, mondhatnánk szélsőséges kép tárul elénk, amiben a *valláosság, a kialakult szokások, normák* nagy szerepet játszanak (*V. ábra*). Az 1998. évi adatok alapján, a házasságon kívüli szülések aránya Izlandon a legmagasabb, ahol a gyermekek kétharmada házasságon kívül születik. Ugyancsak magas az arány Svédországban (54,1%), Norvégiában (49,0%), Dániában (44,8%). S hogy a skála ellenkező oldaláról is példát hozzunk, Görögországban a születéseknek csak 3,7%-a házasságon kívüli, Svájcban 8,7%-a, Olaszországban 9,0%-a. A rendszerváltó országok között is nagy a különbség, hiszen Észtországban ez az arány 52,2%, míg Horvátországban csak 7,3%, Lengyelországban pedig 11,5%. Az, ami a nagy különbség ellenére Észtországban és Lengyelországban közös, hogy a kilencvenes évek mindkettőjüknél az arányok közel megduplázódását hozták, akárcsak nálunk. Általában is elmondható, hogy *a változások üteme felgyorsult a rendszerváltó országokban*, s mértékében többnyire magasabb volt, mint a többiekében. Ugyanakkor, ha az időben visszapillantunk, azt is látnunk kell, hogy *egy hosszú távú folyamat részesei vagyunk, amely a jelenleg magas arányokkal rendelkező nyugati országokban már sokkal korábban, a hatvanas-hetvenes években megkezdődött*, s fokozatosan terjedt ki egyre több országra. A kiinduló szint, a változás kezdete, mértéke

nagy egyéni sajátosságokat mutat, de a tendencia meglehetősen általános. A jelenlegi adatok alapján valószínűsíthető lehet az országok közötti jelentős különbségek fennmaradását, de azt nem tudjuk megmondani, hogy az egyes országokban meddig és milyen ütemben folytatódik ez a folyamat, s hol van az a szint, ahol esetleg stabilizálódnak az arányok.

A házasságon kívüli születések arányának növekedése mögött részben az élettársi kapcsolatok elterjedése áll. Nyilvánvalóan nem mindegy, hogy mekkora szerepe van ennek a tényezőnek, s mekkora a mindennemű tartós párkapcsolatot elutasító magatartás terjedésének, hiszen az első esetben egy házassághoz hasonló szoros párkapcsolatból születik a gyermek, míg a másodikban az anya egyedülállóként vállalja gyermekét. Ebből a szempontból is vegyes a kép. A kilencvenes évek közepi helyzet alapján a magas illegitim arányú Svédországban és Észtországban a házasságon kívül született gyermekek 80–90%-a tartós párkapcsolatból származik, míg Norvégiában a házasságon kívül szült 35–39 éves nőknek csak egynegyede élt élettársi kapcsolatban első gyermeke születésekor, a fiatalabb korosztályoknál ez az arány már 65–70% (Pongrácz, 1998). Az élettársi kapcsolatból származó gyermekek magasabb aránya a fiatalabb korcsoportokban az országok többségét jellemzi. Magyarországon is ez a helyzet, a fiatalabbak mintegy 60%-a élettársi kapcsolatból szülte gyermekét, míg az idősebbek inkább egyedülállóként vállaltak gyermeket.

Befejezett termékenység

Az eddigiekben bemutatott adatok a népmozgalmi statisztikán alapultak. Ezeknek az adatoknak a sajátossága, hogy tartalmazzák a szülések időzítéséből adódó hatásokat is. Tehát megugorhat a naptári éves teljes termékenységi arányszám csupán attól is, hogy a nők hamarabb szülik meg gyermeküket, s hasonlóképpen igaz ennek az ellenkezője is, amikor a szülések későbbi életkorra halasztása miatt csökken az arányszám. Ha visszagondolunk a korszekifikus termékenységi arányszámok alakulására, különösen a 20–24 évesek arányszámának jelentős visszaesésére, akkor feltételezhetjük, hogy *ez a megváltozott magatartás is szerepet játszik a naptári éves termékenység kilencvenes évekbeli csökkenésében*. Ezt támasztja alá az anyák átlagos életkorának emelkedése első gyermekük születésekor. Ha az ilyen jellegű hatásoktól mentesen szeretnénk vizsgálni a termékenység alakulását, akkor a kohorszok befejezett termékenységét kell megnéznünk.

Az 1920–1944 között született kohorszok befejezett termékenysége megközelítőleg az 1940-es évektől kezdődő időszak feltételei mellett alakult ki, tehát inkább a század második felének hatását tükrözi (VI. ábra). A csökkenő trend egyértelmű, az átlagos gyermekszám 2,19-ről 1,86-ra változott, de az utolsó néhány kohorszban, az 1940–1944-ben született nőknél stabilizálódott a gyer-

mekszám. Ez azoknál a kohorszoknál következett be, akiket a gyēs bevezetése, illetve az 1970-es éves további termékenységget növelő intézkedéseik már érintettek. Ennél a görbénél tehát nincsenek olyan jellegű hullámzások, amilyenek a népesedéspolitikai intézkedések nyomán a naptári éves termékenységben kialakultak. Érdemes megemlíteni még, hogy a náluk fiatalabb kohorszokban, az 1945–1949-ben születetteknél, akiket fiatalabb korokban érintettek az intézkedések, már nem csupán a befejezett termékenység stabilizációjáról, hanem némi emelkedéséről is beszélhetünk (1,88–1,94).

A fentihez hasonló képet kapunk, legalábbis a fő tendenciát illetően, a népszámlálási adatok alapján is, de a nők iskolai végzettségének figyelembevételével egy kicsit differenciáltabban tudjuk a termékenységben bekövetkezett változásokat bemutatni². Ebben az esetben a 100 nőre jutó gyermekek száma jelzi a termékenység szintjét, s a befejezett termékenység közelítésére a 40–49 éves nők adatait használjuk fel, közülük is a házas nőket, hogy minél tisztább képet kapjunk a termékenységi magatartás alakulásáról. Az ilyen típusú adatok az 1960. évi népszámlálástól állnak rendelkezésre, tehát az 1910–1919-ben született nők kohorszáatól kezdődően van lehetőségünk a változásokat nyomon követni.

A házas nők befejezett termékenysége 1960–1980 között évtizedről évtizedre csökkent, összességében több mint ötödével lett alacsonyabb az időszak alatt. Az 1920–1929 és az 1930–1939 között született nők kohorszaiban – az iskolába nem jártak és az általános iskolát végzettek kivételével minden végzettségi szinten ez a tendencia érvényesült (1. tábla). Legnagyobb mértékben a középiskolai végzettségű nők korlátozták termékenységüket. Tehát az átlagos gyermekszám csökkenése abban a kohorszban is bekövetkezett, amelyikben a nők a legtermékenyebb életkorokban voltak az ötvenes évekbeli abortusztilalom idején. *Az 1940 után született kohorszokban azonban megfordult a termékenység csökkenő tendenciája.* Az 1940–1944 között született nők termékeny periódusa részben, az 1945–1949 között születettek pedig már szinte teljes egészében a gyēs bevezetése utáni időszakra esett, amint erről már korábban is volt szó. Az utóbbiak 18–22 évesek voltak a gyēs bevezetésekor. A befejezett általános iskolai végzettséggel nem rendelkező nőket kivéve minden más iskolai végzettségi csoportban kohorszról kohorszra emelkedett a nők termékenysége. *A növekedés az 1956–1961 között született nők kohorszáig kimutatható.* Ez a kohorsz 1996-ban 35–39 éves volt, tehát még nem fejezte be termékenységét, de közel állt hozzá.

² Az iskolai végzettséggel összefüggő eredmények a T 022 344 sz. OTKA kutatás keretében születtek.

1. A befejezett termékenység alakulása iskolai végzettség szerint a házas nők születési kohorszaiban, 1960–1996

Total fertility by educational level in birth cohorts of married women, 1960–1996

Év	Születési év	Össze- sen	Általános iskola					Szak- munkás- képző és szakiskola	Közép- iskola	Egyetem, főiskola
			0	1–5	6–7	0–7	8			
			osztály							
1960	1910–1919	259	506	316	247	278	177	–	185	174
1970	1920–1929	226	509	299	233	247	187	–	167	160
1980	1930–1939	200	529	277	221	246	187	160	153	155
1990	1940–1944	196	486	322	250	288	197	181	166	170
1990	1945–1949	201	439	358	283	330	212	195	180	179
1996	1951–1956	203	–	–	–	383	218	196	187	184
1996	1956–1961*	203	–	–	–	352	223	198	190	187
Előző kohorsz = 100										
1960	1910–1919									
1970	1920–1929	87,3	100,6	94,6	94,3	88,8	105,6	–	90,3	92,0
1980	1930–1939	88,5	103,9	92,6	94,8	99,6	100,0	–	91,6	96,9
1990	1940–1944	98,0	91,9	116,2	113,1	117,1	105,3	113,1	108,5	109,7
1990	1945–1949	102,6	90,3	111,2	113,2	114,6	107,6	107,7	108,4	105,3
1996	1951–1956	101,0	–	–	–	116,1	102,8	100,5	103,9	102,8
1996	1956–1961*	100,0	–	–	–	91,9	102,3	101,0	101,6	101,6

*35–39 évesek.

Természetesen sem a kohorszról kohorszra bekövetkező változások, sem a különböző iskolázottságú nők magatartásának változása nem volt egyenletes. *A legnagyobb mértékű emelkedés az 1940-es években születettek kohorszában következett be*, közülük is leginkább a befejezett általános iskolával nem rendelkező nőknél. Náluk ez a jelentős ütemű növekedés a következő kohorszban is folytatódott, míg a többiekénél már kisebb ütemben emelkedett az átlagos gyermekszám. Mindezek eredményeként az időszak során is *a befejezett általános iskolával nem rendelkező nők termékenysége emelkedett meg a leginkább, az 1930–1939-ben születettekhez képest több mint 40%-kal, míg 24%-kal nőtt a középiskolát és a szakmunkásképző iskolát végzettké és 20% körül az egyetemet és főiskolát, illetve 8 általánost végzett nőké*. Mindezen növekedés ellenére csak az általános iskolát végzett nők, illetve a befejezett általános iskolával nem rendelkezők termékenysége éri el, illetve haladja meg az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintet.

A különböző iskolai végzettségű nők termékenységének növekedésére azért is szükséges felhívni a figyelmet, mert e jelentős változások ellenére *a házas nők átlagos gyermekszáma az időszak során alig emelkedett, sőt annál a kohorsznál az 1940–1944-ben születetteknél, ahol szinte minden végzettségi szinten leginkább nőtt a termékenység, még egy kicsit csökkent is*. Tehát az összetételváltozás, jelen esetben a nők iskolai végzettségének növekedése el-

fedte az egyes csoportokban bekövetkezett termékenységi magatartásváltozást. Amikor a népesedéspolitikai intézkedések szerepét vizsgáljuk, az ilyen jellegű hatásokra is gondolnunk kell. A különböző iskolázottságú nők termékenységének általános emelkedése, valamint az emelkedés bekövetkezésének időpontja alapján elég nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a változásokban szerepe volt a hozott népesedéspolitikai intézkedéseknek.

A befejezett termékenység szintjében bekövetkezett változásoknál még sokkal nagyobb mértékű átalakulás történt a kohorszok gyermekszám szerinti megoszlásában, legalábbis a befejezett termékenység alakulásának eddig vizsgált időszakát tekintve. Ha az időtartamot tágítjuk, a termékenységi arányszámokban tapasztalt csökkenő tendenciának megfelelően természetesen a befejezett termékenységben is markánsabbá válnak a különbségek. Az 1930. évvel kezdődő adatsor tulajdonképpen a századforduló óta a termékenységben történt változásokról ad átfogó képet (*VII. ábra*). A 100 nőre jutó gyermekek száma a 40–49 éves házas nők kohorszában 1930–1996 között 409-ről 201-re csökkent, s mint látható, a változások túlnyomó része az időszak első felében történt. A négy- és többgyermekes nők aránya radikálisan visszaesett. 1930-ban még minden második, 1960-ban minden negyedik házas nőnek volt ennyi gyermeke, 1996-ban pedig csak 5,7%-uknak. Ugyancsak csökkent azok aránya is, akik gyermek nélkül élnek le életüket (13,5%-ról 4,0%-ra). *Dominánssá vált a kétgyermekes családmódel*, a nők több mint felének két gyermeke volt 1996-ban. Érdemes megfigyelni, hogy a gyakorlatilag azonos termékenységű születési kohorszok – az 1980-ban, 1990-ban és 1996-ban 40–49 éves házas nők – esetében is folytatódott magatartásuk átalakulása, a kétgyermekes nők arányának növekedése, s a gyermektelenek arányának csökkenése. Új vonásként említhetjük, hogy az egygyermekesek aránya is mérséklődött. Egyértelműen *közlede* egymáshoz a nők magatartása, *kiseb*ek lettek a különbségek.

Az átlagos gyermekszám változása mögötti tényezők

A házas kohorszok befejezett termékenységének alakulásánál nagyon szemléletesen lehetett látni, hogy pl. az egyes iskolai végzettségű nők termékenységének emelkedése ellenére a kohorsz termékenysége csökkent, illetve kisebb mértékben emelkedett, mint ahogy azt az egyes csoportokban történt változások alapján várhattuk volna. Ez a tény ráirányítja a figyelmet az összetételváltozás szerepének fontosságára, jelen esetben a nők iskolai végzettségében bekövetkezett változásoknak a termékenység szintjére gyakorolt hatására. A nők iskolai végzettség szerinti összetételében bekövetkezett változások közismertek, ezért ennek bemutatására most nem térünk ki, de a kapcsolat jellegéről érdemes néhány szót ejteni, hiszen egyéni szinten jól jellemzi az emberek magatartásának különbségeit, s ennek tükrében értékelhető, hogy az egyes

időszakokban az iskolázottságban bekövetkezett változásoknak milyen szerepük van. Az iskolai végzettség ebben az összefüggésben a lezajlott társadalmi-gazdasági változások egyik fontos jelzőszáma.

A 40–49 éves házas nők adatait bemutató ábrára rátekintve azonnal látszik, hogy alapvetően negatív kapcsolatról van szó (*VIII. ábra*). A legnagyobb különbség minden időpontban az iskolai végzettségi skála alsó részén található, az általános iskola 8 osztályát be nem fejezettek termékenysége tér el leginkább a többiekétől. Az iskolázottsági skála részletesebb bontása alapján azonban az is megállapítható, hogy közülük is kiemelkedően magas az iskolába nem járt nők termékenysége, majd a nők iskolázottságának emelkedésével a termékenységük csökkenni kezd. Tehát ezen az alacsony iskolai végzettségen belül is az elvégzett osztályok számának növekedése egyértelműen a gyermekszám elég jelentős (20–40%-os) csökkenésével jár együtt. A szakmunkásképző iskolát végzett nők termékenysége 10–15%-kal alacsonyabb az általános iskolát végzettekénél, s inkább a középiskolát végzettekéhez van közelebb. A legváltozatosabb képet a középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők termékenységének összehasonlítása mutatja. Ezen a ponton megszűnik az egyértelműen negatív kapcsolat, s 1980-ban (az 1930–1939-ben született nőknél) a felsőfokú végzettségű nők termékenysége meghaladja a középiskolát végzettekét. Utána ismét előjelváltás történik, de a különbség oly csekély, hogy inkább egymáshoz közeli magatartásukat kell hangsúlyoznunk.

A termékenységcsökkenés mögötti okokat kutatva feltétlenül meg kell említenünk a fiatalok megváltozott családalapítási szokásait, a házasságkötések elhalasztását, az élettársi kapcsolatok terjedését. A legnagyobb mértékben a 20–24 évesek magatartása változott meg. Míg 1980-ban kétharmaduk házas volt, 1996-ban már csak alig valamivel több, mint egyharmadukról mondhatjuk el ezt. A folyamat a kilencvenes években a 25–29 évesek körében szintén felgyorsult, érintve a magasabb iskolai végzettségű nőket is.

A fenti változásokat természetesen tompítja az élettársi kapcsolatok terjedése. A párkapcsolatnak ez a formája a kilencvenes években egyre elfogadottabbá vált (*2. tábla*). Különösen dinamikus volt a változás a fiataloknál, s közülük is a magasabban iskolázottak körében végbement növekedésre kell felfigyelnünk. 1990-ben a párkapcsolatban élő 20–24 éves középiskolát és egyetemet, főiskolát végzett nők közül 5% körüli volt azoknak a nőknek az aránya, akik az élettársi kapcsolatot választották, 1996-ban azonban már egyötödük döntött így.

2. Az élettárssal élő 15–49 éves nők a párkapcsolatban élő nők százalékában, korcsoportonként, 1990–1996
 Women aged 15–49 living with cohabiting partner in percentage of those living in partnership by age group, 1990–1996

Év	Összesen	Általános iskola		Szakmunkás- képző és szakiskola	Középiskola	Egyetem, főiskola
		0–7 osztálya	8			
15–19						
1990	25,8	65,2	27,9	12,5	13,2	–
1996	48,6	74,5	52,1	34,9	43,4	–
20–24						
1990	7,6	30,6	11,2	4,9	5,3	4,6
1996	20,1	49,9	25,7	13,1	19,4	21,9
25–29						
1990	5,6	24,5	9,2	4,1	3,3	2,7
1996	10,3	37,2	14,3	7,4	8,7	10,5
30–34						
1990	5,2	19,4	7,0	4,3	3,4	2,4
1996	7,1	16,1	11,2	5,4	6,9	3,2
35–39						
1990	5,3	17,8	6,7	4,8	3,7	2,7
1996	7,3	27,2	10,6	7,3	5,0	3,5
40–49						
1990	5,2	11,6	5,5	5,2	3,8	2,7
1996	6,3	20,6	7,5	6,5	5,2	2,9
15–49						
1990	5,9	18,2	7,3	4,8	3,8	2,7
1996	9,4	29,6	12,5	8,3	7,7	5,1

A párkapcsolatban élők közül az élettársi kapcsolatban élést legmagasabb, s messze kiugró arányban a legkevésbé iskolázott nők választják, majd az általános iskolát végzett nők következnek. Utána azonban már nem egyértelmű a kép. Az idősebb korcsoportokban az iskolai végzettség növekedésével csökken azok aránya, akik élettársi kapcsolatban élnek. A fiataloknál – a 20–24 és a 25–29 évesek korcsoportjaiban – 1996-ban az ilyen kapcsolatban élők aránya már a szakmunkásképző iskolát végzett nőknél a legalacsonyabb, s innen kezdődően megfordul a kapcsolat jellege, s az iskolai végzettség növekedésével a nők egyre nagyobb arányban választják az együttélésnek ezt a formáját. A felsőfokú

végzettségű nőknél az így kialakult arányok azonban az általános iskolát végzett nőkhöz képest alacsonyabbak, nem beszélve az eltérésről azoktól, akik még az általános iskolát sem fejezték be. A középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők magatartása között nincs túl nagy különbség. A 20–24 évesek korcsoportjában például a befejezett általános iskolával nem rendelkező nők közül minden második, az általános iskolát végzett nők közül minden negyedik, a szakmunkásképző iskolát végzett nők közül pedig minden hetedik-nyolcadik él élettársi kapcsolatban a párkapcsolatban élők közül. A középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők megközelítőleg egyötödös arányáról már történt említés. Közülük a felsőfokú végzettségűeknél egy picit magasabb az arány.

Az iskolai végzettség szerinti különbségek mellett a fiatalokra vonatkozóan megállapítható az is, hogy *minél fiatalabbak, annál nagyobb arányban választják a házasságkötés helyett az élettársi kapcsolatban élést*. A 20–24 évesek ötöde, a 25–29 évesek tizede részesítette előnyben a lazább együttélési formát.

A termékenység szempontjából azonban nemcsak annak van jelentősége, hogy mennyire elterjedt ez az együttélési forma, hanem annak is, hogy hogyan alakul az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma a házasságban élőkéhez képest (3. tábla). Az eredmények értelmezéséhez kiegészítésül annyit meg kell jegyezni, hogy az elemzés alapjául szolgáló adatok az adott időpontban élettársi, illetve házastársi kapcsolatban élő nőkre vonatkoznak, s nem feltétlenül a különböző módon együttélők kapcsolatából származó gyermekek számát mutatják.

Az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma – az alacsonyan iskolázottak kivételével – nem éri el a házasságétét. A házasságénál magasabb vagy ahhoz hasonló gyermekszám igazából azokra a nőkre jellemző, akik még az általános iskolát sem fejezték be. 1996-ban náluk 20 éves kortól kezdődően nincs túl nagy különbség a kétféle együttélési forma között. Az általános iskolát és a szakmunkásképző iskolát végzeteknél ez csak későbbi életkorban következik be. Általában is jellemző, hogy az *idősebb életkorok felé haladva csökkennek a gyermekszámok közötti különbségek*, de az élettársi kapcsolatban élőké többnyire alatta marad a házasságénak. Az utóbbi megjegyzéshez kiegészítésül annyit hozzá kell fűzni, hogy ez a különböző iskolázottságú nők magatartására vonatkozóan érvényes, a korcsoportok egészére már nem, hiszen ebben a házasság és az élettársi kapcsolatban élők eltérő iskolai végzettsége is szerepet játszik. Alapvetően ennek köszönhető, hogy 1966-ban a 35–39 éves korcsoportban az élettársi kapcsolatban élő nők átlagos gyermekszáma meghaladta a házasságétét, a 40–49 évesekében pedig közel hasonló volt. A 35–39 éveseknél – az élettársi kapcsolatban élők alacsonyabb iskolai végzettségén túl – szerepet játszott az is, hogy ebben a korcsoportban a legalacsonyabb iskolai végzettségűek mellett az általános iskolát végzett nők körében is magasabb volt az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma a házasságénál.

3. Az élettárssal élő 15–49 éves nők termékenysége a házastárssal élők termékenységenek százalékában, korcsoportonként, 1990–1996
Fertility of women aged 15–49 living with cohabiting partner in percentage of fertility of those living with spouse by age group, 1990–1996

Év	Összesen	Általános iskola		Szakmunkás- képző és szakiskola	Középiskola	Egyetem, főiskola
		0–7 osztálya	8			
15–19						
1990	88,9	66,0	68,2	39,5	27,1	—
1996	82,5	78,1	73,4	37,4	23,5	—
20–24						
1990	80,9	76,2	77,8	52,1	31,2	19,0
1996	65,9	95,8	77,6	44,7	26,7	0,0
25–29						
1990	90,5	91,3	86,4	72,3	58,8	40,6
1996	68,1	101,5	78,3	64,6	39,8	16,4
30–34						
1990	96,4	92,8	95,2	85,7	74,9	61,5
1996	88,7	103,6	91,0	85,5	67,4	73,9
35–39						
1990	99,4	95,2	98,5	92,3	80,5	71,7
1996	103,0	101,5	105,7	93,9	80,3	71,3
40–49						
1990	104,9	75,9	101,2	91,6	83,3	73,1
1996	98,9	91,3	96,1	94,2	97,3	83,0
15–49						
1990	91,7	76,1	88,6	77,7	70,8	62,6
1996	75,3	80,5	78,6	67,9	55,7	44,6

A fiatalabb korcsoportokban a nők magatartását illetően sokkal nagyobb szerepe van az iskolai végzettségnek. *Az iskolázottság növekedésével jelentős mértékben csökken az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma a házasokéhoz viszonyítva. A kilencvenes években ez a relatív elmaradás még fokozódott is.* Például a 25–29 éves korcsoportban a középiskolai végzettségű élettársi kapcsolatban élő nők átlagos gyermekszáma 1990-ben a házasok gyermekszámának mintegy 60%-át tette ki, 1996-ban pedig már csak 40%-át. Ugyanezek az arányok a felsőfokú végzettségűekre vonatkozóan: 41%, illetve 16%. Már ön-

magában ez a tény is negatív hatással lett volna a kilencvenes évek termékenységre, de ezt a hatást csak fokozta, hogy egy korábban csak az alacsony iskolázottságúakra jellemző együttélési forma minden végzettségi szinten egyre gyakoribbá vált.

A következőkben az előzőleg bemutatott tendenciák összefoglalásaként nézzük meg, hogy az 1970-től eltelt időszak alatt az átlagos gyermekszám változásában milyen szerepe volt a különböző iskolázottságú és családi állapotú nők termékenységi magatartása módosulásának, valamint az iskolai végzettség és családi állapot szerinti összetételük változásának. Az eredmények korcsoportonkénti bemutatása révén jól nyomon követhetők a lezajlott folyamatok, a változások összetevői. Értelmezésükhöz fontos megjegyezni, hogy az egyes tényezők időszak alatti hatását a másik két tényező időszak alatti átlagos értékét konstansnak véve számítottuk ki.

1970–1980 között a legidősebbek kivételével az iskola végzettség és családi állapot szerinti gyermekszámok növekedése pozitívan befolyásolta az átlagos gyermekszám alakulását, a korcsoportok fiatalodásával egyre nagyobb mértékű volt a hatásuk (IX/a ábra). Ez a népesedéspolitikai intézkedések pozitív hatását támasztja alá. Ugyanakkor ebben az időben az iskolai végzettség szerinti összetétel változása minden korcsoportban negatív hatású volt. Megnövekedett az alacsonyabb termékenyséű magasabban iskolázott nők aránya. A két tényező együttes hatásaként csak a 20–24 és a 25–29 évesek átlagos gyermekszáma emelkedett. Az egyes korcsoportok vonatkozásában a családi állapot szerinti összetételváltozásból adódó hatás lényegtelen volt ebben az időszakban. A szülőképes korúaknál már hozzájárult a gyermekszám emelkedéséhez.

Az 1980–1990 közötti évtizedben az iskolai végzettség és családi állapot szerinti termékenységi arányszámok pozitív hatása a fiatalabb korcsoportok felé haladva csökken, a 20–24 éveseknél pedig meg is szűnik. (IX/b ábra). Az iskolai végzettség szerinti összetétel hatása ugyancsak a legidősebbeknél a legerősebb, majd a 30–34 éves korcsoportig csökken, a fiatalabbaknál ismét némileg emelkedik. Az igazi változást azonban nem ez hozza, hanem relatív szerepét tekintve egyre nagyobb a hatása a családi állapot szerinti összetételváltozásnak is. A 20–24 éveseknél pedig a változások legfontosabb összetevőjévé válik. Ez az a korcsoport, ahol az eddigiekhez képest gyökeres változás következik be miatta, de az átlagos gyermekszámuk nagymérvű visszaesése mögött mindhárom tényezőt megtaláljuk.

Az 1990–1996 közötti változások közül ismét a fiataloknál bekövetkezett változásokra kell figyelniük (IX/c ábra). A 20–24 évesek átlagos gyermekszáma tovább csökkent, s igen jelentősen a 25–29 éveseké is. Mindkét esetben a csökkenés fő összetevője a családi állapotukban bekövetkezett összetételváltozás, s hatása többszöröse a többi tényezőének. A 30 éven felüliekénél a változások legfontosabb eleme továbbra is a családi állapot és iskolai

végzettség szerinti termékenységi arányszámok emelkedése, de a 30–34 éveseknél az együttes összetételváltozás hatása már meghaladta ezt.

Összefoglalva elmondhatjuk a hetvenes évektől kezdődő időszakról, hogy a *különböző iskolai végzettségű és családi állapotú nők gyermekszáma jobban emelkedett, mint a korcsoportjuké. A növekedés kisebb-nagyobb részét elvitte az iskolázottságuk emelkedése. Ennek a tényezőnek a szerepe kezd visszaszorulni*, mivel a változások üteme is lelassult, s most már a nők olyan végzettségi szintek közötti arányváltozásáról van szó, akiknek a termékenysége között nincs nagy különbség. *Helyette előtérbe került a fiataloknál a családi állapot szerinti összetételváltozásból adódó hatás, miközben megszűnt vagy töredékére csökkent a termékenységi arányszámok növekedéséből adódó hatás*, amely korábban az emelkedés fő forrását képezte. Ez a gyökeres magatartásváltozás a nyolcvanas években kezdődött náluk, s a kilencvenes években folytatódott. A házasságkötések visszaesése következtében igen jelentősen megnőtt a hajadonok aránya. Egy részük házasságkötés helyett az élettársi kapcsolatot választja, de ezekben az életkorokban az alacsonyan képzettek kivételével még nagy különbség van a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők termékenysége között, sőt a relatív különbség még növekedett is a kilencvenes évek folyamán.

A bemutatott elemzés a de jure családi állapoton alapult. Az egyes tényezők változásából adódó hatások nyilvánvalóan módosulnak, ha más csoportosítást alkalmazunk, pl. házastársukkal élők, élettársukkal élők, egyedül élők, hiszen változnak az értelmezés keretei, a lezajlott folyamatok. Ebből a szempontból elég csak a hajadonok termékenységének emelkedésére, illetve az élettársi kapcsolatban élők termékenységének csökkenésére utalnunk. E látszólagos ellentmondás mögött az áll, hogy az élettársi kapcsolatban élők között megnövekedett az alacsony termékenységű hajadonok aránya. Az említett csoportosítást alapul véve a termékenységcsökkenés magyarázatában a hangsúly áttolódik a termékenységi arányszámok csökkenéséből adódó hatásra (*X. ábra*). Úgy gondoljuk azonban, hogy a de jure családi állapotból kiinduló elemzés a lezajlott változások fontos összetevőjére hívja fel a figyelmet, amikor a termékenység csökkenésének fő összetevőjét a házassági szokások, együttélési formák változásában keresi. Az alkalmazott módszerrel, az arányszámok különbségének tényezőkre bontásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy ezek a hatások nem jelentenek feltétlenül oksági kapcsolatot, csupán a tényezők és a vizsgált jelenség közötti kapcsolat természetét jelzik.

Néhány záró megjegyzés

Áttekintve termékenységünk alakulásának főbb tendenciáit a legutóbbi nyolc évtizedben, néhány jellemzőt szeretnénk kiemelni. A választás bizonyos

fokig önkényes, de talán a közelmúlt és a jelenlegi helyzet megértésének szempontjából fontosnak tartott vonásokat hangsúlyoznánk. Tehát:

- hosszú ideje – több mint 40 éve - nem biztosítja az egyszerű reprodukciót;
- a csökkenés tartós tendenciáját a befejezett termékenységű kohorszoknál sikerült megállítani a termékenységet ösztönző, gyermeknevelést támogató intézkedésekkel, a naptári éves adatokban ezek az intézkedések születési csúcsokat hoztak létre;
- az egyes emberek magatartását kedvezőbben befolyásolták ezek az intézkedések, mint ahogy a kohorszadatok jelzik, a termékenységemelkedést vagy legalábbis nagy részét a modernizációval járó strukturális változások semlegesítették;
- az időszak második felében csökkentek az egyes csoportok közötti termékenységi különbségek, általánossá vált a kétgyermekes család;
- a jelenlegi termékenységcsökkenésben a fiatalok megváltozott családalapítási szokásainak nagy szerepe van, de a házas fiatalokat is jellemzi a szülések későbbi időpontra halasztása;
- a fiatalok termékenységi és házasodási magatartásának változása már a nyolcvanas években megkezdődött, a rendszerváltás után a folyamatok felgyorsultak;
- a házasságon kívüli szülések aránya minden korcsoportban emelkedett.

Hogy mit hoz a jövő, nehéz megmondani. Nem tudjuk, hogy a fiatalok termékenysége meddig esik még vissza, s nem tudjuk azt sem, hogy a gyermekszülés későbbi életkorra halasztásáról van-e csupán szó vagy csökken befejezett termékenységük is, s ha igen, milyen mértékben. Elméletileg van lehetőségük az elhalasztott szülések pótlására, de a szakirodalmi adatok arra utalnak, hogy a későbbi gyermekszülés általában a termékenység csökkenésével jár együtt. A gyermeknevelést könnyítő, helyreállított juttatások elősegíthetik majd, hogy ez ne következzen be, s esetleg némi változás történjen a fiatal korcsoportok magatartásában is. A naptári éves termékenységben akkor számíthatunk némi emelkedésre, ha megkezdődik az elhalasztott szülések pótlása, s az idősebb korcsoportok termékenységemelkedése pótolja a fiataloknál bekövetkezett csökkenést.

A jelenlegi termékenységünk oly alacsony, s oly messze került az egyszerű reprodukció szintjétől, hogy reálisan a közeljövőben csak a csökkenő tendencia megállítására, illetve a szint némi emelkedésére gondolhatunk. E szerény célkitűzés is feltételezi a hatékony, a gyermeknevelést sokoldalúan támogató családpolitikát, hogy a hosszú ideje alacsony termékenységből adódó népesedési gondjaink ne váljanak még súlyosabbá.

IRODALOM

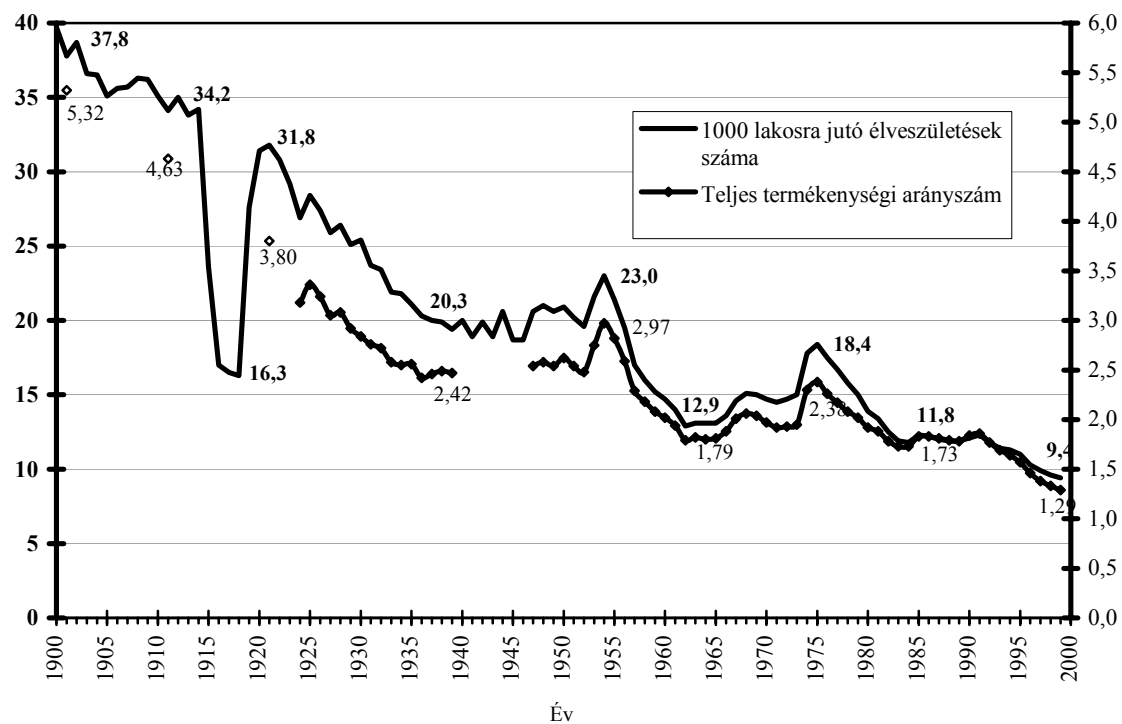
- Acsádi György – Klinger András* (1965): Magyarország népesedése a két világháború között. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 329 old.
- Andorka Rudolf* (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat, Budapest, 372 old.
- Das Gupta, Prithwis* (1978): A general method of decomposing a difference between two rates into several components. *Demography* 15, 1. 99–109. old.
- Kamarás Ferenc* (1997): A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Budapest, 317–340. old.
- Pongrácz Tiborné* (1998): Élettársi kapcsolatok és házasságon kívüli szülések Nyugat-Európában. In: *S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Hablicsek László: Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 61. Budapest, 1998/1. 45–53. old.
- Szukicsné Serfőző Klára* (1999): A családi állapot szerinti összetétel és az iskolázottság változásának hatása a termékenységre. Tanulmány a Népesedéspolitikai ad hoc Munkabizottság számára. Kézirat, 28 old.
- Vukovich György* (1996): A magyar népesedéspolitika néhány vonatkozása. *Demográfia*, XXXIX. évf. 2–3. 136–144. old.
- Demográfiai évkönyvek. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
1980. évi népszámlálás 32. Termékenységi adatok (1982). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 523 old.
1990. évi népszámlálás 27. Demográfiai adatok I. kötet (1993): Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 368 old.
- Mikrocenzus, 1996. Termékenységi adatok (1999). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 307 old.
- Termékenységi adattár 1970–1994 (1996). Központi Statisztikai Hivatal. A kutatást irányította és az elemzést írta Kamarás Ferenc. Budapest, 388 old.
- Történeti Statisztikai Idősorok 1867–1992. I. kötet Népeség – népmozgalom. Szerk. *Klinger András* (1992). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 350 old.

Tárgyszavak:

Születés

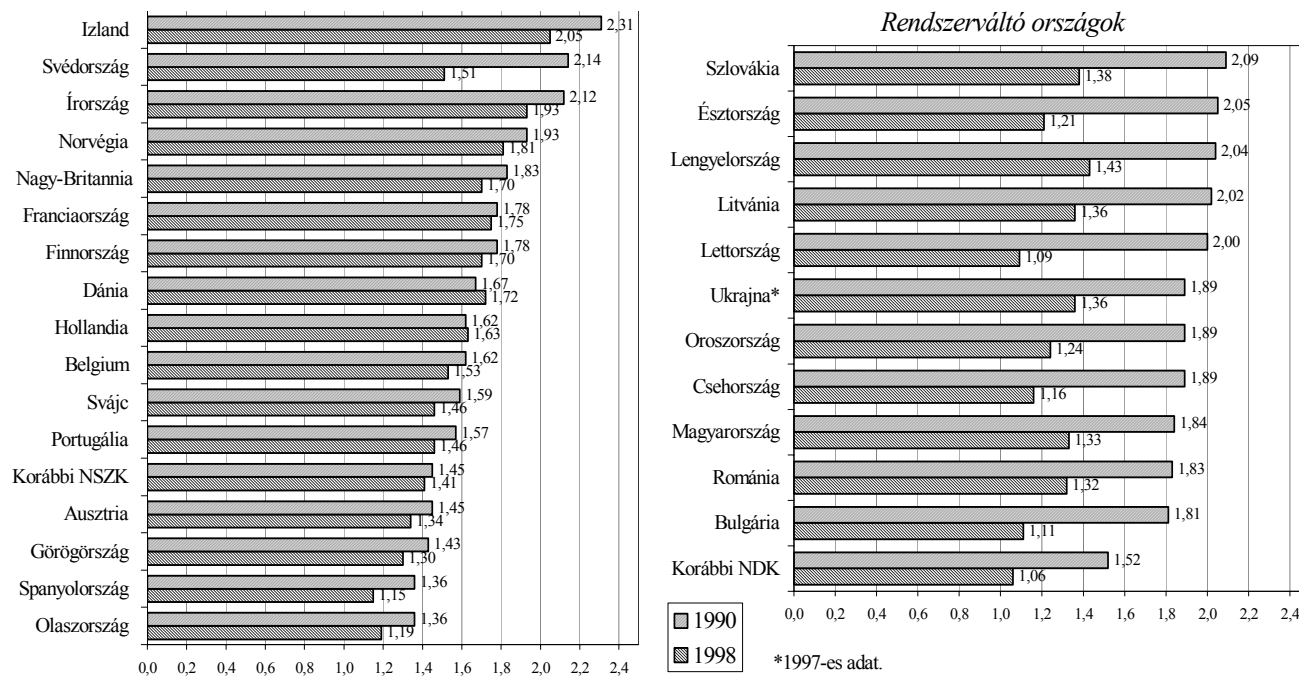
Termékenység

**SOME CHARACTERISTICS OF CHANGES IN FERTILITY
DURING THE LAST EIGHT DECADES**

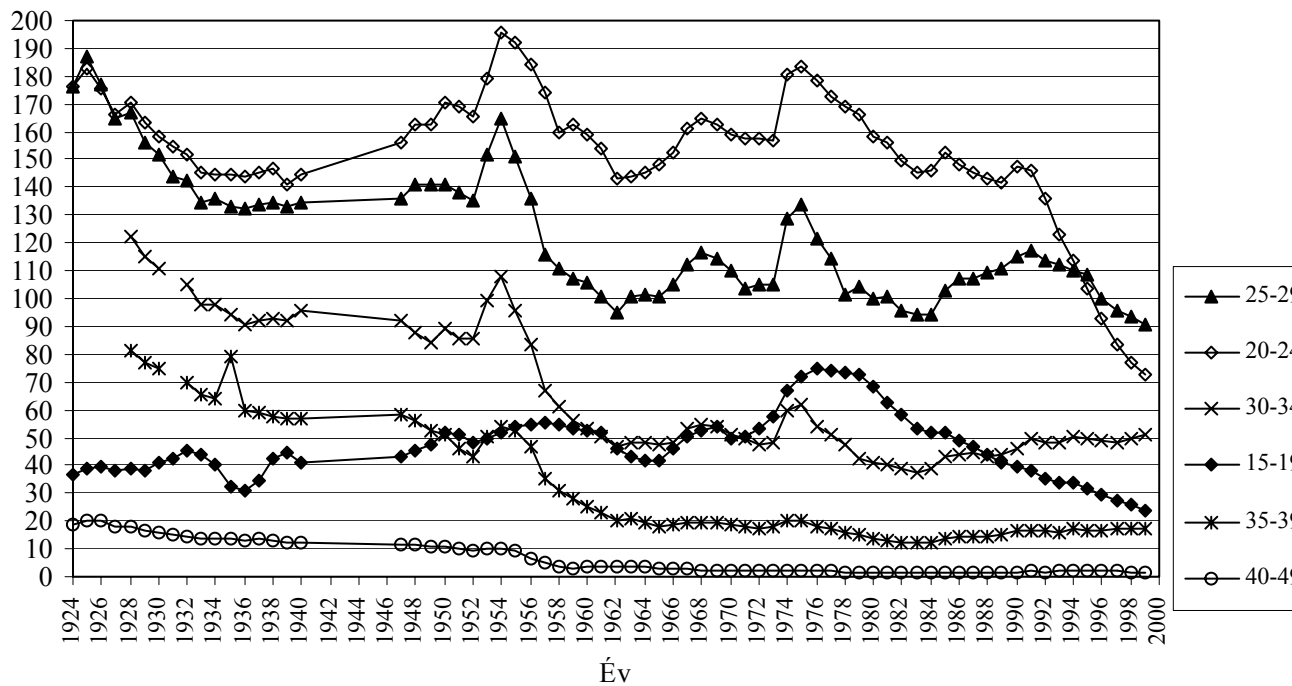
Forrás: Történelmi statisztikai idősorok 1867–1992. I. kötet, KSH Budapest, 1992: 155. old.;
Demográfiai évkönyv 1990. KSH Budapest, 22–24. old.; 392. old

I. Ezer lakosra jutó élveszületések száma és a teljes termékenységi arányszám, 1900–1999
Number of live births per 1000 inhabitants and the total fertility rate, 1900–1999

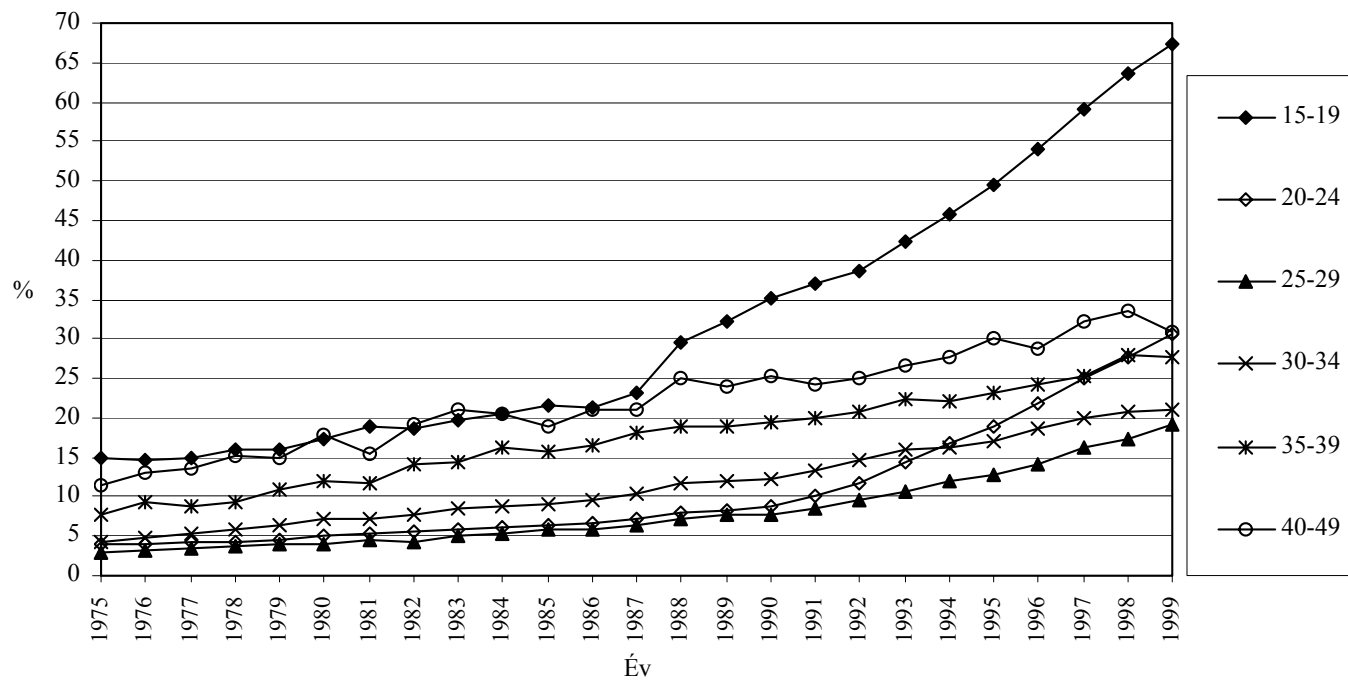
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1999. KSH Budapest, 399. old.
Recent Demographic Development in Europe, 1999. Council of Europe Publishing, 70. o.

II. A teljes termékenységi arányszám változása Európa országaiban 1990, 1998
Changes of total fertility rates in European countries 1990, 1998

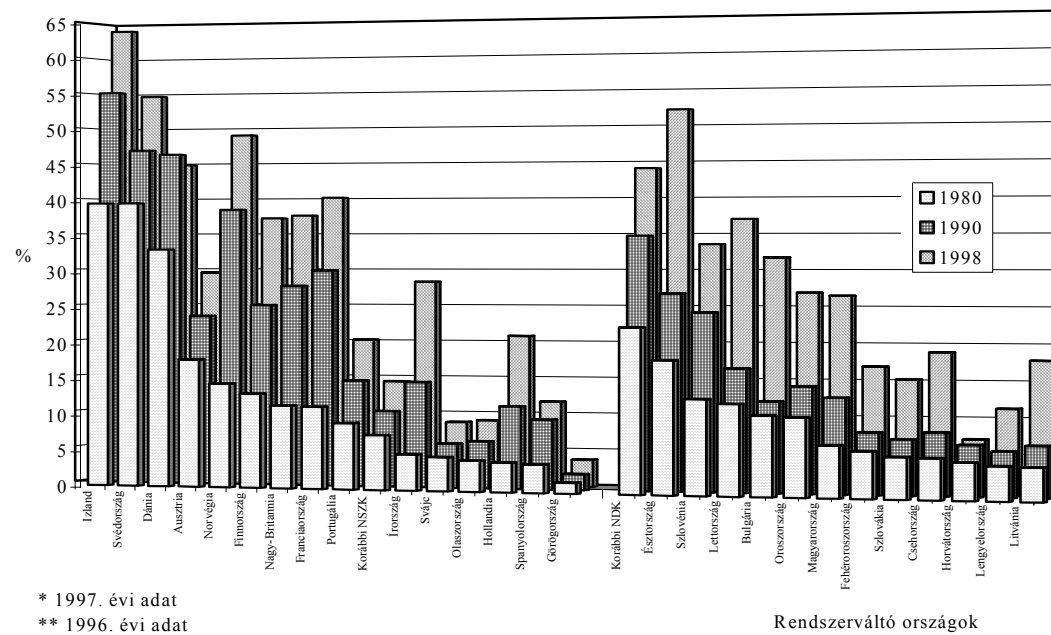
Forrás: Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. I. kötet, KSH Budapest, 1992: 155. old.
Demográfiai évkönyvek, KSH.

III. Élveszületési arányszámok az anya korcsoportja szerint, 1924–1999
Live birth rates by age-groups of mothers, 1924–1999

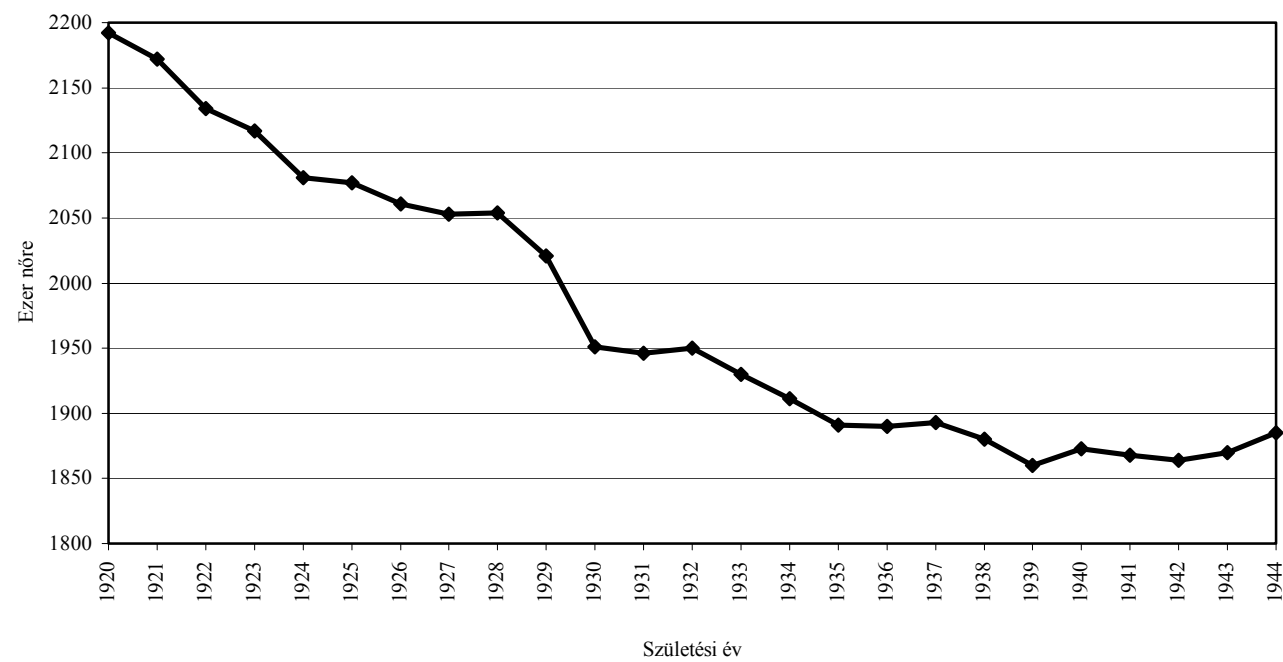
Forrás: Demográfiai évkönyv, KSH Budapest, 1999: 89. old.

IV. A házasságon kívül születettek aránya az anya korcsoportja szerint, 1975–1999
Rates of births out of wedlock by age-groups of mothers, 1975–1999

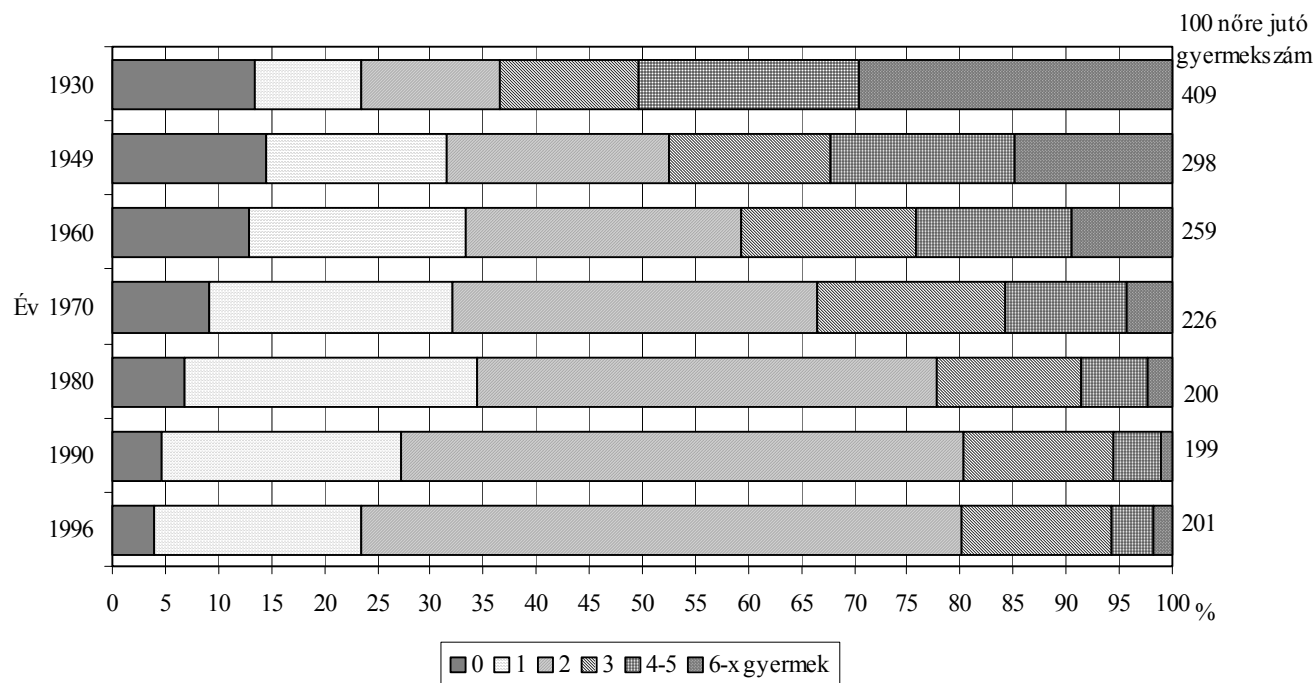
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1999. KSH Budapest, 398. old.
 Recent Demographic Development in Europe, 1999. Council of Europe Publishing, 67. old.

V. A házasságon kívül születettek aránya Európa országaiban, 1980, 1990, 1998
 Rates of persons born out of wedlock in European countries, 1980, 1990, 1998

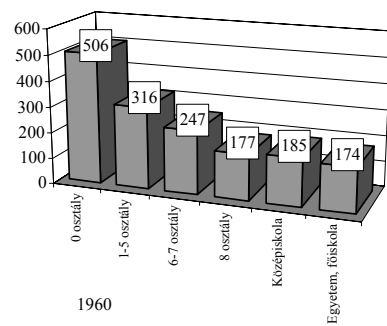
Forrás: Termékenységi adattár 1970–1994. KSH Budapest, 1996: 276–286. old.

VI. Az élveszületett gyermekek átlagos száma a nők 49 éves korában az 1920–1944 között született kohorszokban
Average number of live born children at the age of 49 years of women born in cohorts between 1920 and 1944

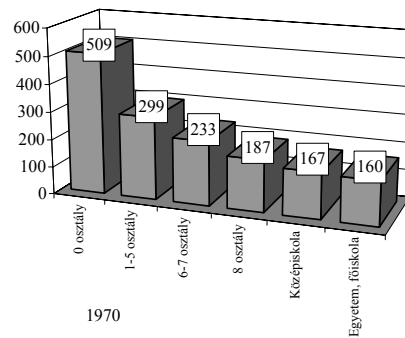

Forrás: 1980. évi népszámlálás 32. Termékenységi adatok, KSH Budapest, 1982: 125. old.
Mikrocenzus 1996. Termékenységi adatok, KSH Budapest, 1999: 29. old.

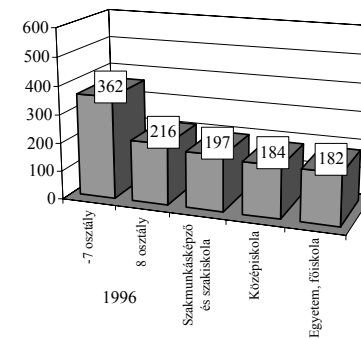
VII. A 40–49 éves házasságú nők gyermekszám szerinti megoszlása, 1930–1996
Distribution of married women aged 40–49 years by the number of their children, 1930–1996

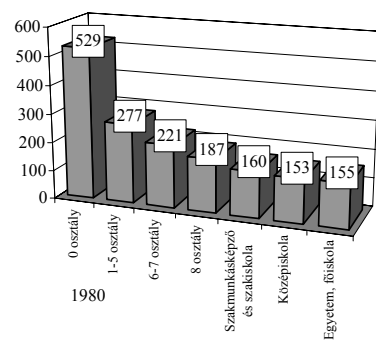
1960

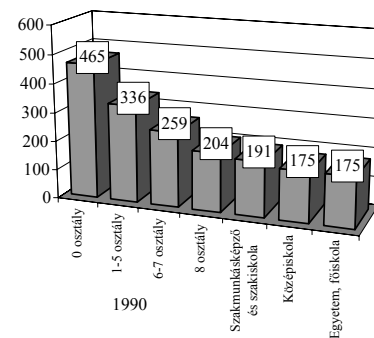
1970

1996

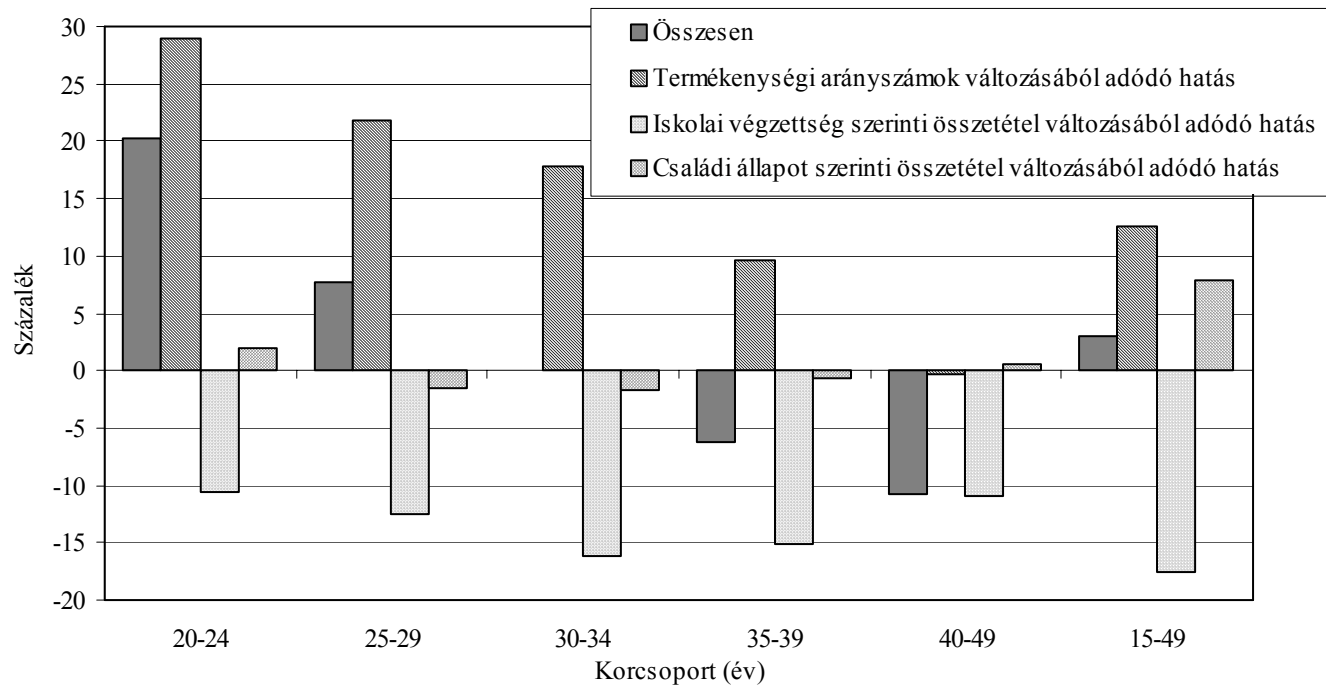
1980

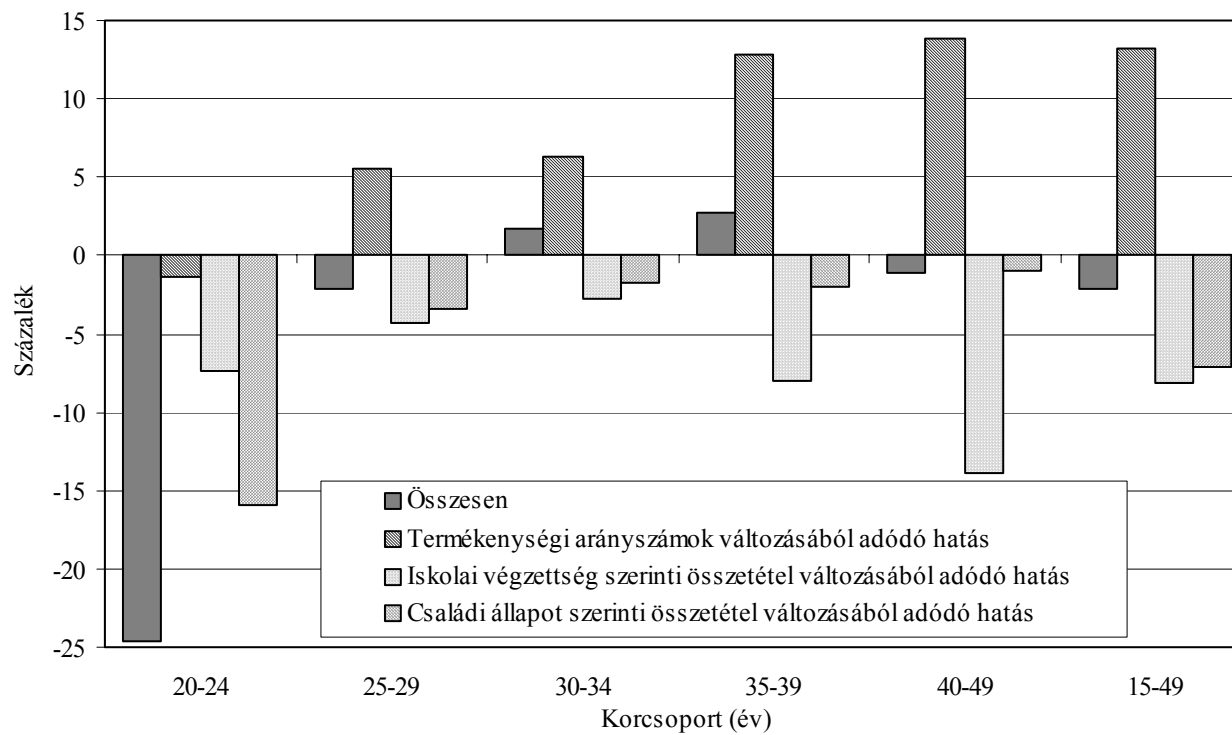
1990

Forrás: 1980. évi népszámlálás 32. Termékenységi adatok. KSH Budapest, 1982: 248-259. old.
1990. évi népszámlálás 27. Demográfiai adatok I. kötet. KSH Budapest, 1993: 174-175. old.

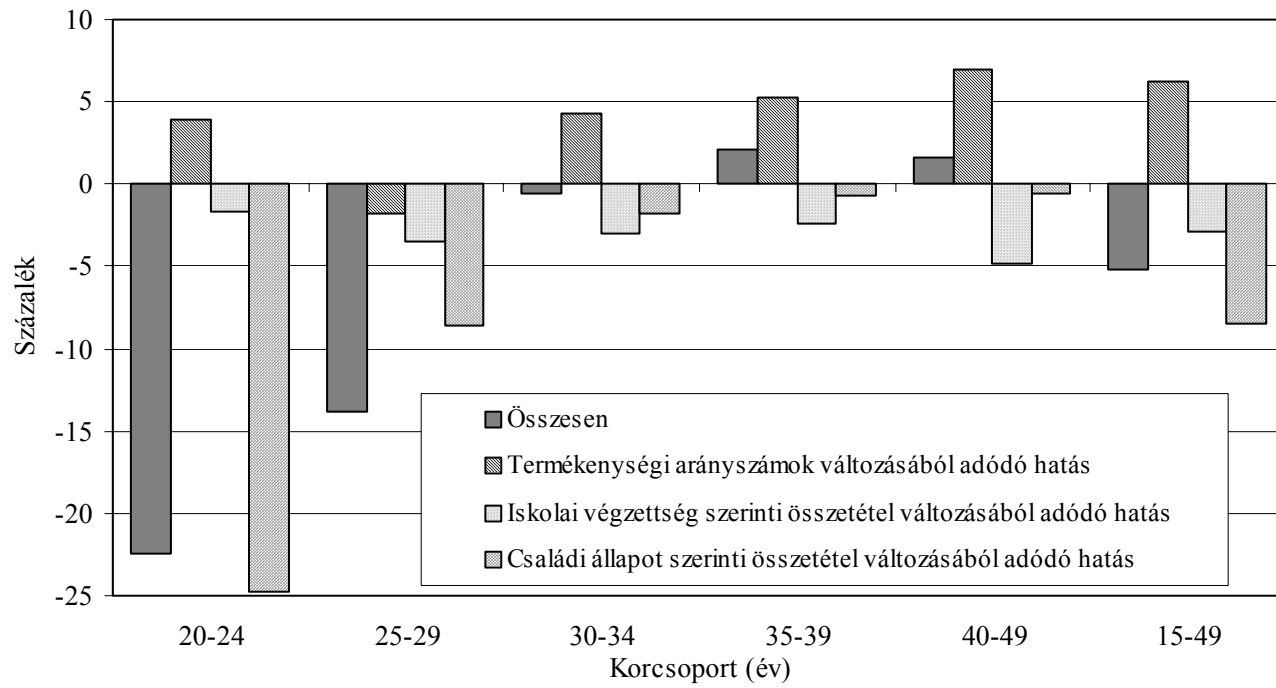
VIII. A 100 nőre jutó gyermekek száma a 40–49 éves házasságban, 1960–1996
Number of children per 100 women in the age-groups of married women aged 40–49 years, 1960–1996

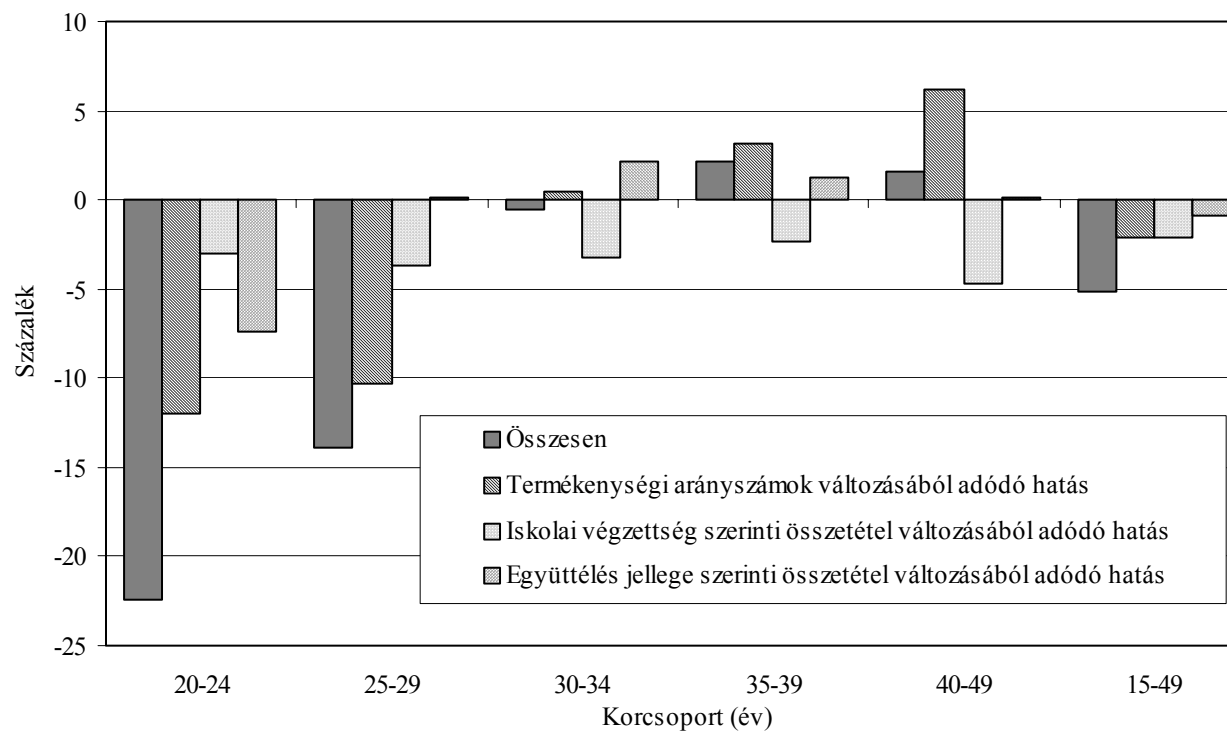
IX/a A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása a családi állapot alapján, 1970–1980
Differences in the numbers of children per 100 women distributed by factors based on the family status, 1970–1980

IX/b A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása a családi állapot alapján, 1980–1990
Differences in the numbers of children per 100 women distributed by factors based on the family status, 1980–1990

IX/c A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása a családi állapot alapján, 1990–1996
Differences in the numbers of children per 100 women distributed by factors based on the family status, 1990–1996

X. A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása az együttélés jellege alapján, 1990–1996
 Differences in the numbers of children per 100 women distributed by the type of cohabitation, 1990–1996